

MURÁNYI ISTVÁN

Tizenévesek előítéletessége Sopronban és Salgótarjánban

Bevezetés

A rendszerváltozást követő évtized magyar társadalmának előítéletessége jól jellemezhető a hazai empirikus társadalomtudományi kutatások eredményei alapján. A felnőtt lakosság és az ifjúsági korcsoportok körében végzett survey típusú vizsgálatokban a többség–kisebbség reláción alapuló, a másság etnikai, nemzeti, deviáns és idegen külsoportokra vonatkozó negatív ítéletként operacionalizált előítélet-fogalommal találkozhatunk. A legtöbb esetben eltérő csoportra (vagy csoportokra) vonatkozó értelmezések illeszkednek a csoportkapcsolatok során kialakuló, egyén vagy csoport által jellegzetesen támogatott vagy ellentett ítélkezésként definiált előítélet-meghatározáshoz (Tajfel, 1981).

A különböző kisebbségekkel szemben táplált előítéleteket feltáró kutatók szinte mindegyikében vizsgálták a marginalizált helyzetű cigánysággal kapcsolatos attitűdöket és sztereotípiákat. A többségi társadalom számára a legkevésbé rokonszenves külsoportnak egyrészt a legnagyobb lélekszámú hazai etnikai kisebbség, a cigányság, valamint a deviánsnak minősített csoportok bizonyultak (Fábián–Erős, 1996). A korábbi empirikus eredményekhez (Lázár, 1996) hasonlóan, a társadalmi távolságskálával mért előítéletesség is az ellenszenves csoportokkal szemben a legnagyobb mértékű¹, a leginkább elutasított kisebbségi csoportoknak a deviánsok (kábitószeresek, homoszexuálisok, skinheadek, büntetett előéletűek), a cigányok, valamint a bőrszín mint rasszista jegy alapján elkülönült csoportok (feketék, arabok) bizonyultak (Fábián, 1999).

¹ Az elfogadott és preferált társadalmi normáktól különböző csoportok és a cigányság együttes elutasítására már a nyolcvanas években találunk empirikus igazolást. A felnőtt lakosság jogtudatát vizsgáló 1987-es reprezentatív mintán végzett kutatás során az emberek többsége helyeselte a negatív tulajdonságokkal felruházott és erkölcsileg elmarasztalt, deviánsnak tekintett csoportok (például alkoholisták) bebörtönzését. A stigmatizált, deviánsnak tekintett csoportokhoz sorolták a cigányokat is, és rájuk vonatkoztatva szintén támogatták a személyes szabadság korlátozását (Sajo, 1994).

Az előítéletes gondolkodást befolyásoló tényezők szerepéről

A roma kisebbséggel szemben táplált előítéletesség mértékének leírása mellett a felnőtt mintákon végzett kutatások a szocio-kulturális háttértényezők befolyásoló hatását is elemezték. Az eredmények azt igazolják, hogy a cigányellenes attitűdökre leginkább az iskolai végzettség és a kulturális tőke van hatással, de nem lehet eltekinteni az előítéletességet jelentősen növelő olyan, pszichológiai-társadalomlélektani tényezőktől sem, mint a tekintélyelvűség (Fábián, 1999).

A különböző nemzeti és etnikai kisebbségek közül a fiatalok szintén a cigányokat utasítják el a leginkább. Mivel az előítéletesség és a negatív érzelmi viszonyulás között szoros kapcsolat mutatkozott, így joggal feltételezhető, hogy a fiatalok (14–15 évesek) előítéletes magatartását az érzelmi beágyazottság is befolyásolja (Szabó-Örkény, 1998).

Ha a csoportközi előítélet kialakulását, illetve mértékét befolyásoló tényezőket vesszük szemügyre, a különböző életkorú fiatalokra vonatkozó hazai kutatási beszámoló² mindegyike kiemeli a szülők, illetve a családi környezet hatását. Erre már azok a korai szociálpszichológiai kutatások is utaltak, amelyek az előítéletes gondolkodás és a nemzeti sztereotípa kialakulását vizsgálták (Allport–Kramer, 1946), illetve igazolták a szülők és a gyerekek etnikai attitűdjei közötti magas korrelációt (Lasker, 1929). A kisebbségekhez való viszonyt meghatározó demográfiai és szociológiai jellemzők (nem, iskolatípus, lakóhely) mellett a szülők iskolai végzettségének a hatását is kimutatták a 14–15 évesek és az utolsó éves középiskolások körében végzett vizsgálatok. A fiúkat, a nagyvárosokban és falvakban élőket, valamint a kevésbé iskolázott szülők gyermekeit jobban jellemzi a kisebbségi csoportokkal szembeni előítélet, mint a lányokat, a kisvárosokban élőket és a kvalifikált szülői háttérrel rendelkezőket.³ Szintén az eltérő szocializációs háttér szerepére utal, hogy a különböző iskolatípusokban tanulók között lényeges eltérések vannak a nemzeti és etnikai kisebbségekkel szembeni tolerancia tekintetében (Szabó-Örkény, 1998).

Az életkori korcsoportok eltéréseit vizsgáló eredmények arra utalnak, hogy a tizenévesek körében az etnikai, nemzeti és deviáns kisebbségekre, valamint az idegen külsoportokra együttesen értelmezett előítéletesség mértéke nő az életkorral (Murányi, 1998; 1999). A cigányellenesség és az életkor kapcsolata szintén ezt a tendenciát látszik igazolni – a 18–30 évesek inkább toleránsak a cigányokkal, mint a 30 évnél idősebbek –, azonban a fiatal

2 A családi háttérrel jellemző státusz és iskolázottság az antiszemita előítéletesség mértékét is befolyásolja, igaz a magyarázó ereje csekély. Az egyetemisták és főiskolások antiszemita előítéleteit vizsgáló, 1992-es országos kutatás eredményei szerint az átlagnál magasabb előítélet a magas iskolázottsággal és társadalmi státussal, valamint az alacsony iskolázottsággal és státussal jellemezhető családi háttérű hallgatókat jellemzi (Kovács, 1997).

3 A fiúkra inkább jellemző intoleranciát nemzetközi kutatások is igazolták. Az idegenekkel szembeni elutasító attitűdök mellett az autoritarizmus, valamint a kormányzathoz való viszony és a demográfiai jellemzők közötti kapcsolat állt annak a vizsgálatnak a középpontjában, amely német és amerikai 12–19 éves fiatalok N = 1491 fős mintáján 1990–91-ben készült. A tekintélyelvűség mindhárom (kelet- és nyugatnémet, valamint amerikai) almintában inkább jellemezte a fiúkat, mint a lányokat. Az idegenellenesség tekintetében is erősebb generáló faktornak bizonyult a nemi szocializáció, mint a politikai kontextus (Rippl S.–Boehnke K., 1995).

korcsoporton belül az életkor csökkenésével nőtt az elutasítás mértéke (Fábián–Erős, 1996). A tizenévesek nemzeti és etnikai kisebbségekkel szembeni előítéletessége és az életkor közötti kapcsolatra a nyolcadikosok és az utolsó éves középiskolások körében végzett kutatásokat elemző kötetben is olvashatunk. A mássággal és a kisebbségekkel szembeni intoleranciát tekintve a diákok toleránsabbak, mint a felnőttek. Mindez arra utal, hogy az „előítéletességnek és elutasító magatartásnak nemzedéki meghatározottsága is van. Az elutasítás az életkorral előrehaladva növekszik, és az ellenséges közhangulat, a felnőttkori szocializáció hatására mélyül el az emberekben” (Szabó–Örkény, 1998: 200).

Az előítéletes gondolkodást meghatározó szocializációs hatások vizsgálata mellett fontos elemzési szempont lehet a kisebbségek területi megoszlása is. A 10–17 évesek országos mintáján 1992-ben lebonyolított kutatás mássodelemzése során bebizonyosodott, hogy a fiatalok etnikai előítéletességének vizsgálata során érdemes figyelembe venni a kisebbségek testközelségét, a velük történő interakció és a szerzett tapasztalatok lehetőségét befolyásoló, többségi–kisebbségi lakossági arányokat. A leginkább előítélettel, negatív sztereotípiákkal szemlélt etnikai kisebbség, a cigányság egyenlőtlen területi megoszlása és a fiatalok előítéletessége közötti kapcsolatot a kisebbségekről alkotott ítéletekben érvényesülő illuzórikus korreláció hatása magyarázta. A kontextuális elemzés alapján a fiatalok előítéletességét közvetve meghatározó területi eltérések mellett elsősorban az életkori szakaszok sajátosságai és az erkölcsi szocializációban kitüntetett szerepet játszó vallásos nevelés határozta meg (Murányi, 1998).

A területi szempont a kisebbségek számának beclslésénél is érvényesül, mivel a felnőttekhez képest a tényleges arányokat jobban megközelítő és a kisebbségek beclslésére inkább vállalkozó 14–15 évesek feltevéseit a szülők iskolai végzettsége mellett a lakóhely országon belüli fekvése és településtípusa is differenciálta. A cigányok számát a Borsod-Abaúj-Zemplén és Szolnok megyében, valamint a községekben élők magasabbnak, a Győr és Bács-Kiskun megyében, illetve a városokban élők alacsonyabbnak beclsték (Szabó–Örkény, 1998). Mindez azért figyelemre méltó, mert az elmúlt években az eltérő hovatarozási kritériumok alapján végzett két cigányvizsgálat következtetései abban megegyeznek, hogy az észak-keleti országrészben és a községekben felül-, míg a nyugati megyékben és a városokban alulreprezentált a cigányok száma (Kertesi, 1996).

A 10–17 évesek körében végzett kutatáshoz hasonlóan további vizsgálati eredmények is alátámasztják, hogy a tizenévesek előítéletességének vizsgálatánál nem lehet eltekinteni a vallás és a vallásosság befolyásoló hatásától (Murányi, 1999). A 18–30 évesek esetében a vallásosság a cigányellenesség csökkenésével, míg az idősebbeknél (30 év felettiek) az előítéletesség (és az autoritarizmus) növekedésével járt együtt (Fábián–Erős, 1996).

Az elmúlt években a különböző országokban végzett kutatások – sokszor ellentmondó – eredményei szintén a vallásosság szerepére utalnak. Az amerikai egyetemisták előítéletessége és rasszizmusa nem mutatott kapcsolatot a vallásossággal. Azonban a tradicionális keresztény egyházakkal (katolikusok, protestánsok) szemben a mormon és az Utolsó Szentek Egyházához

(Later-day Saints) tartozó fiatalok erős vallásossága együtt járt a kisebb mértékű előítéletességgel. A szerzők szerint mindez azzal magyarázható, hogy ezeket az egyházakat viszonylag későn alapították, struktúrájuk erősen hierarchikus, s mindkét esetben a misszionárius programok hatásával is számolni kell (Jacobson, 1998). A flamand katolikusok között 1991–92-ben végzett kutatás során bebizonyosodott, hogy az egyházi tagság mérséklő hatása az etnikai előítéletekre a heti prédikációk által közvetített humanisztikus értékeknek és az egyházi tagságnak az utilitarista individualizmusra és tehetlenségérzetre gyakorolt hatásának köszönhető (Billiet, 1995). A kilencvenes évek elején angol és amerikai főiskolások összehasonlító vizsgálatának eredménye arra utalt, hogy az erős vallásos elkötelezettség fokozott humanitáriánussággal és az előítélet csökkenésével kapcsolódott össze (Perkins, 1992). Ugyanakkor egy 1985-ös holland felnőtt mintán végzett kutatás során azt tapasztalták, hogy a keresztény hit nincs hatással az etnikai előítéletekre és független az autoritarizmustól (Eisinga–Felling–Peters, 1991).

A kutatásról

A fiatalok előítéletességét befolyásoló, az eddigiekben tárgyalt tényezők együttes vizsgálatára egy 1997-ben végzett kutatás adatbázisának felhasználásával nyílt lehetőség. A három kutatóintézet⁴ együttműködése alapján végzett kérdőíves adatfelvétel az ország két olyan városában készült, amelyek a földrajzi távolság mellett a szocializációs környezeti jellemzők tekintetében is meglehetősen távol esnek egymástól. A szocialista közelmúlt és a rendszerváltozás negatív hatásai eltérően vannak jelen a nógrádi ipari és bányaváros Salgótarjánban, illetve a nyugati határszélen fekvő, történelmi tradíciókkal és jelentős osztrák idegenforgalommal rendelkező Sopronban. A hátrányosabb életkörülmények mellett nem elhanyagolható tény, hogy Salgótarjánban a cigány lakosság aránya az országos átlag feletti (8,2 százalék), míg Sopronban gyakorlatilag elhanyagolható mértékű (0,5 százalék).⁵

A politikai szocializációra, antiszemitizmusra is vonatkozó kérdőíves interjúk a két város 16–17 éves fiataljait reprezentáló 200–200 fős mintán készültek. A kutatás során lehetőség volt a szocializáció folyamatában kitüntetett szerepet játszó családi ágens közvetlen hatásának elemzésére is, mivel hasonló kérdőív alapján az egyik szülővel – legtöbbször az apával – is készültek interjúk.⁶

A továbbiakban elsősorban a szülő–gyermek dimenzió mentén leírható összefüggések, valamint a fiatalok előítéletességét befolyásoló szocio-kulturális hatások elemzésére koncentrálnunk. Az eredmények értelmezése során

4 MTA Pszichológiai Intézet, TÁRKI, Oktatáskutató Intézet.

5 1992. évi becslések (Kertesi–Kézdi, 1998), az 1993. évi cigányvizsgálat, az MKM és a KSH adatai alapján.

6 Amennyiben a legalább két éve közös háztartásban élő vérszerinti vagy nevelőapával nem lehetett interjúzni (az anya egyedül neveli a fiatalt, illetve az anya házastársa, élettársa kevesebb mint két éve él a családdal), akkor a szülőinterjú az anyával készült.

felhasználjuk a hasonló kutatási logika és mintaképzés alapján végzett megyei vizsgálat (Murányi, 1999) következtetéseit is.

Szocio-kulturális jellemzők

Bár a kutatás mintája kis elemszámú és csupán két város 16–17 éveseit reprezentálja, a szocio-kulturális háttér változói (1)⁷ közötti összefüggések alapján levonható főbb megállapításaink egybeesnek az elmúlt években végzett ifjúságszociológiai kutatások következtetéseivel (Laki, 1992; Gázsó–Stumpf, 1995; Szabó–Örkény, 1996).

A Salgótarjánra és Sopronra vonatkozó eredményeink azt igazolják, hogy a magasabb kulturális háttérrel rendelkező családokat kedvezőbb anyagi helyzet jellemzi (2); az eltérő munkaerőpiaci- és továbbtanulási esélyeket kínáló középfokú oktatási intézménytípusok léte felerősíti a műveltségi-kulturális előnyök és hátrányok reprodukcióját: a gimnáziumokban tanuló fiatalok szüleinek iskolai végzettsége magasabb, a családok egzisztenciális helyzete kedvezőbb, mint a szakközépiskolában vagy különösen a szakmunkásképzőkben tanuló diákok körében (3). A keleti és nyugati országrész közötti gazdasági és infrastrukturális (Hajnal, 1993; Szpirulisz, 1994), valamint az élet- és munkaviszonyok (Kovács, 1992) területi egyenlőtlenségei egyúttal a szocializáció szempontjából is eltérő környezeti feltételeket jelentenek Salgótarjánban, illetve Sopronban. Adataink alapján a regionális eltérések elsősorban abban mutatkoznak, hogy a soproni tizenéveseket lényegesen jobb anyagi háttér jellemzi, mint a nógrádi megyeszékhelyen élők fiatalokat. A nagyobb területi egységeket jellemző különbségek a felekezeti hovatartozás terén is megfigyelhetők. Ismert, hogy a nyugati országrészben a katolikusok, a keleti régióban a reformátusok a felülreprezentáltak (Szántó, 1992; Harcsa–Tomka, 1994), ennek megfelelően – a szülőkhöz hasonlóan – a soproni fiatalok között nagyobb a katolikus fiatalok aránya, mint Salgótarjánban (4). A nyugati határszélen élő fiatalok intenzívebb vallásosságát egyaránt magyarázza a magasabb felekezeti arány és a katolikus felekezet dominanciája.⁸

A fenti megállapítások illeszkednek a kilencvenes években végzett empirikus vizsgálatainak eredményeit tézisekbe sűrítő ifjúságkutató következtetéseikhez, aki szintén kiemeli a családi szocializációban bekövetkezett változásokat és a területi tényezők szerepét. A bourdieau-i tőkeelméleten alapuló „civilizációs korszakváltás” zinnecker-i modellt adaptáló, elméleti és empirikus konklúziói azon alapulnak, hogy a demokratikus politikai berendezkedés és a piac kiépülése a magyar fiatalok körében is felgyorsította a civilizációs korszakváltást. Magyarországon is tapasztalható az ifjúsági életszakasz és az ifjúsági kultúra felértékelődése, de a különböző fejlettségű régiókban más-más tartalommal. A megváltozott családi szocializáció mellett megnőtt a fogyasztói ipar, a tömegkommunikációs minták és az iskolatípusok kulturális-érvényesülési esélyeket differenciáló szerepe (Gábor, 1996).

⁷ A zárójelbe tett számok a tanulmány végén található jegyzetekre utalnak.

⁸ Az összevont vallásosság mutató átlaga a soproni fiataloknál 6,74, a salgótarjáni fiataloknál 5,22.

Az előítéletesség két típusa

A kutatás során a különböző kisebbségi és nemzeti csoportokkal szemben táplált ellenszenv fokozatait ötfokozatú Likert-skálával mérték. A fiatalok és a szülők almintáját jellemző rokonszenv-átlagok annyiban megegyeznek, hogy mindkét esetben legkevésbé a más nemzethez tartozó csoportok, a feketék és a zsidók, míg leginkább a deviáns csoportok az ellenszenvesek. A generációk közötti eltérések arra utalnak, hogy a fiatalok kisebb mértékben utasítják el a szélsőséges politikai csoportokat, valamint a többségi társadalom által többnyire deviánsnak minősített kisebbségeket, de emellett a rasszokon alapuló másság (feketék, kínaiak) is kevésbé ellenszenves a fiatalok számára.⁹

1. táblázat *A kisebbségi csoportokkal szembeni rokonszenv (5 fokozatú skála – 1: nagyon ellenszenves, 5: nagyon rokonszenves – átlagai)*

	Fiatalok	Szülők
Feketék	3,56	3,21
Osztrákok	3,35	3,55
Kínaiak	3,24	3,03
Lengyelek	3,22	3,84
Zsidók	3,12	3,28
Hajléktalanok	3,05	3,20
Szlovákok	2,98	3,09
Románok	2,75	2,86
Szélsőjobbaldaliak	2,74	2,09
Szélsőbaloldaliak	2,60	2,10
Cigányok	2,38	2,61
Homoszexuálisok	1,88	1,71
Bőrfejük	1,84	1,32
Kábítószeresek	1,53	1,31

A további elemzések azt bizonyítják, hogy a fiatalok gondolkodásában a felsorolt csoportokhoz való viszonyt kifejező ellenszenv jól értelmezhető típusokba szerveződik. Egyelőre még eltekintünk a különböző kulcscsoportok differenciált megítélésétől, így olyan összevont „ellenszenv-változót” képeztünk, amely az eltérő kritériumok alapján kisebbségeknek tekinthető csoportokkal szemben táplált előítéletesség komplex mutatójaként használható (5).

Az eredmények azt mutatják, hogy az érzelmi szempontból előítéletes-

⁹ A keleti megyében a mássággal szembeni intoleranciát a különböző kulcscsoportokkal szembeni távolságtartással vizsgáltuk. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tizenévesek többsége minden esetben inkább nem szeretné, ha az adott csoporthoz tartozna a szomszédja. A szülőket közel azonos mértékben jellemzi a kulcscsoportokkal szembeni előítéletesség, közöttük is legkisebb arányban az olyan családok szomszédtságát utasítják el, ahol valamelyik családtag értelmi fogyatékos, illetve rokkant. A cigányokkal szemben diszkriminatív módon előítéletesek aránya – a gyerekeknél és a szülőknél egyaránt – nem tér el jelentősen a társadalmi normákhoz viszonyított deviánsokat (kábitószerfogyasztók, büntetett előéletűek, vallási szektához tartozók) és stigmatizáltan szemlélt fertőző betegeket (AIDS és egyéb betegségek) elutasító arányától.

nek¹⁰ tekinthető fiatalok aránya eltérően jellemzi a különböző szocio-kulturális változók alapján képzett csoportokat. Az ellenszenvezők aránya inkább a fiúk, a katolikus felekezethez tartozók és a soproniak körében magasabb. Az iskolatípus és vallásosság alapján elkülönült csoportokon belül megfigyelhető eltérések nem jelentősek, de következetesek. A jelenlegi családi háttérrel is összefüggő és a későbbi életpályaesélyeket befolyásoló előnyösebb iskolatípusokban tanulók és az intenzíven vallásosak körében csökken a külcsoportok elutasítása. A szülőt jellemző konkrét mutatók szerint is vannak eltérések, mivel az idős, iskolázott és vallásos szülői környezetben kevésbé jellemző a fiatalok ellenszenvező attitűdje(6).

Annak ellenére, hogy a fenti megállapítások néhány százalékos és csupán a fiatalok nemi csoportjai esetében szignifikáns eltéréseken alapulnak, a fontosabb tendenciák megegyeznek a korábbi, hasonló kutatási eredményekkel.¹¹

A magyarországi romákkal szembeni előítéletesség mérése szintén a Likert-skála szerint, kilenc kijelentés elfogadása, illetve elutasítása alapján történt.

2. táblázat *A romákkal szembeni előítéletesség* (4 fokozatú skálaátlagok, 1: egyáltalán nem, 4: teljesen egyetért)

	Fiatalok	Szülők
1. A cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert segélyekből élnek.	3,08	3,00
2. A cigányok között ugyanannyi a becsületes ember, mint a hasonló körülmények között élő nem cigányok között.	2,87	2,80
3. A cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert nem kapnak munkát.	2,60	2,65
4. Az országnak áldoznia kell arra, hogy a cigányok anyanyelvükön is tanulhassanak az iskolában, ha akarnak.	2,54	3,03
5. A bűnözési hajlam a cigányok vérében van.	2,45	2,34
6. Csak helyeselni lehet, hogy vannak még olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.	2,37	1,79
7. Mindenkinek jobb volna, ha a cigány és a magyar gyerekek külön iskolába járnának.	2,02	1,65
8. A cigányokat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől.	1,81	1,56
9. A cigányoknak több segítséget kell adni, mint a nem cigányoknak.	1,76	1,82

A fiatalok és a szülők körében egyaránt a cigányok munkához való viszonyát a szociális segélyezés diszfunkcionális értelmezésével összekapcsoló sztereotípiát a leginkább preferált kijelentés. Az egyértelműen negatív vagy pozitív diszkrimináció sem a szülőket, sem a gyerekeket nem jellemzi. Ezek az eredmények megegyeznek annak az 1994-ben végzett kutatásnak a következtetéseivel, amelyben a cigányellenesség-skála tételei közel azonosak

¹⁰ Mivel a külcsoportokhoz való viszony mérése az ellenszenv-rokonszenv dimenzióban történt, ezért indokolt az érzelmi típusú előítélet feltételezése.

¹¹ A 10–17 évesek körében az összevont előítéletesség az életkorral és a vallásossággal volt szignifikáns kapcsolatban. A 14 évesnél idősebbek között erősen differenciált a középiskola típusa és kevésbé szoros, de figyelemre méltó különbségek voltak az eltérő anyagi helyzetű családokhoz tartozók, illetve a különböző vallású gyerekek előítéletessége között (Murányi, 1998).

voltak. A felnőtt lakosság szintén elutasítja az általános diszkriminációt, hasonlóan a cigányok előnyben részesítéséhez, de a hagyományos negatív sztereotípiákkal nagyfokú az egyetértés (Erős, 1997).

Hasonlóan a különböző kisebbségekkel szemben megnyilvánuló komplex ellenszenv-mutató képzéséhez, a romákkal szemben táplált előítéletességet kifejező kilenc kijelentést is egy változóba vontuk össze.¹²

A nemi hovatartozásnak, illetve a vallásosságának a kisebbségi csoportok érzelmi elutasításánál megfigyelt szerepe a romákkal kapcsolatban is érvényesül: a fiúk és a nem vallásos fiatalok között magasabb a romákkal szembeni előítéletes arány, mint a lányok és a vallásos tizenévesek körében. A lakókörnyezet közötti eltérések viszont ellentétesek, mert a kizárólag a romákra vonatkozó intolerancia mértéke Salgótarjánban magasabb, mint Sopronban. A két előítéletesség szocio-kulturális csoportjellemzőinek további eltérése, hogy a roma intolerancia mértéke nem az ellenszenvző előítélettel inkább jellemezhető katolikus fiatalok, hanem a felekezethez nem tartozók között a legmagasabb. Szemben az összevont ellenszenv-változóval, a fiatalok romákkal szemben táplált előítéletessége nagyobb mértékű a magasabb végzettségű szülői környezetben. Annak ellenére, hogy a közvetlen szocializációs környezet kulturális és egzisztenciális jellemzői között erős a korreláció, a családok kedvezőtlen anyagi helyzete a fiatalok romákkal szembeni toleranciáját valószínűsíti. (7)

A nemzeti és etnikai, valamint a deviáns másságot reprezentáló kisebbségi csoportokhoz való érzelmi viszonyulás négy főkomponensbe rendeződött.¹³

3. táblázat A rokonszenv-változók bevonásával kapott főkomponensek (faktorsúlyok)

	Etnocentrikus ellenszenv	Deviancia-ellenszenv	Politikai ellenszenv	Skinhead-rokonszenv
Lengyelek	.727	.052	.140	.031
Kínaiak	.658	.043	.151	.185
Feketék	.638	.123	-.280	.181
Zsidók	.636	.190	-.024	.267
Osztrákok	.632	-.098	.129	-.427
Szlovákok	.565	-.004	.219	.279
Románok	.551	.149	.179	.327
Kábítószeresek	.031	.814	-.012	-.045
Homoszexuálisok	.195	.682	-.063	.302
Bőrfejúek	.032	.656	.330	-.336
Szélsőjobboldaliak	.052	.050	.851	-.016

12 Az összevont roma előítélet-változó kialakítása során minden eredeti változót azonos súllyal vettünk figyelembe, a negatív tartalmú öt kijelentést (1,5,6,7,8) átkódoltuk, így a mutató a négyfokozatú skálának megfelelően 9 és 36 pont közötti értéket vett fel. Ebben az esetben is a minta átlagához viszonyítottunk, s előítéletesnek azokat tekintettük, akik a teljes minta megoszlása alapján az átlaghoz képest a felső hányadba tartoztak. Így az előítéletes fiatalok 9–23 ponttal jellemezhető az összevont skálán.

13 A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tizenévesek mássággal szembeni előítéletességének egyik típusát a személyes érintkezéssel nem terjedő, de a többségi normáktól eltérő másság (értelmi és testi fogyatékoság) alkotta. A főkomponens-analízis során az elemzésbe bevont nyolc változó összvariánciáját leginkább magyarázó másik főkomponens olyan típusú előítéletességet reprezentált, amely a deviáns kulcscsoportok és a fertőzően betegek mellett a cigányok elutasítását tartalmazta.

	Etnocentrikus ellenszenv	Deviancia-ellenszenv	Politikai ellenszenv	Skinhead-rokonszenv
Szélsőbaloldaliak	.212	.089	.752	.186
Cigányok	.209	-.049	.155	.730
Hajléktalanok	.245	.108	-.002	.568
Magyarázott variancia	26.8	11.1	10.4	8.2

Ha az eredmények értelmezésében a pozitív faktorsúlyokat az ellenszenv megnyilvánulásának tekintjük, akkor az első főkomponens (etnocentrikus ellenszenv) egyfajta etnocentrikus viszonyulási típust képvisel, amelyben a legnagyobb súllyal a felsorolt idegen nemzetiségű csoportokkal szemben táplált ellenszenv a jellemző. A másság elutasítása nem csak az idegen nemzetekre vonatkozik, mivel kisebb mértékben, de a típusban egyúttal jelen van a cigányok, a szélsőbaloldaliak, a hajléktalanok és a homoszexuálisok elutasítása is.

A második típusban (deviancia-ellenszenv) a többségi társadalomban egyértelműen (kábitószerekek, homoszexuálisok, bőrfejúek) vagy kevésbé nyíltan (hajléktalanok) deviánsnak minősített kisebbségi csoportokkal szemben táplált erős ellenszenv, ha nem is nyílt antiszemitizmussal és faji diszkriminációval, de a zsidók és a feketék iránti elutasító véleményekkel kapcsolódik össze.

A harmadik viszonyulási típus (politikai ellenszenv) logikája elsősorban a szélsőséges politikai és – kisebb mértékben – a nemzeti csoportok iránt táplált együttes ellenszenvre alapul, ami kiegészül a bőrfejúek elutasításával. Ellentétben a deviáns kisebbségi csoportokat elutasítókkal, itt a feketék, a zsidók, a kábítószerekek és a homoszexuálisok negatív faktorsúlyal szerepelnek. Ez azt jelenti, hogy a politikai másság iránti ellenszenvhez és az etnocentrikus idegenellenességhez nem kapcsolódik a rasszista és antiszemita előítélet vagy a deviáns másság ellenzése.

A negyedik típus a skinhead-ideológiával rokon attitűdöt reprezentálja, amelyben a nagyon erős cigányellenesség etnocentrikus és antiszemita kirekesztéssel párosul, és mindez összekapcsolódik a bőrfejúek iránti rokonszenvvel. A típus gondolkodása ugyanakkor „nem következetes”, mivel a lengyelek elutasítása nem jellemző, sőt az osztrákok kifejezetten rokonszenvesek.

Az etnocentrikus és a faji diszkriminációval összekapcsolódó, a deviánsokkal szemben táplált ellenszenv hasonló szocio-kulturális környezetben nagyobb mértékű az átlagosnál. A családi háttér kulturális és egzisztenciális jellemzőinek, valamint a mindezeket szocializációs hátrányként vagy előnyként leképező iskolatípusnak egyértelmű a differenciáló szerepe: a szülők alacsony iskolázottsága, rossz anyagi helyzete és a szakmunkásképző intézmény mint a tanulás terepének maximuma a deviáns és az idegen nemzeti másság elutasításával párosul, míg az ellenkező jellemzők az átlaghoz viszonyított toleráns attitűdöt valószínűsítik (8).

Az elsősorban a politikai szélsőségeket, de egyúttal az antiszemitizmust, a faji és a deviáns diszkriminációt elutasító főkomponens esetében fordított

a helyzet: az iskolázott szülők gyermekeit és a gimnáziumban tanulókat az átlagosnál jobban, míg a család kulturális és anyagi tőkéjét tekintve hátrányos helyzetű szakmunkásképzősöket az átlagosnál kevésbé jellemzi ez a viszonyulási típus (9).

Annak ellenére, hogy kulturális és egzisztenciális értelemben az átlagosnál kedvezőbb családi háttérrel jellemezhető fiatalok elutasítják a politikai szélsőségeket, mégis leginkább a skinhead-ideológiához állnak közel, és a cigányokkal ellenszenveznek. Ellentétben a másik három viszonyulási típusal, az iskolatípus szerinti score-átlagok nem követik a szocio-kulturális előnyök és hátrányok együttjárását, mivel a skinheadek iránti rokonszenv a szakmunkásképzős fiatalok körében is az átlagosnál nagyobb mértékű (10).

A további elemzési szempontok vizsgálata azt mutatja, hogy a felekezeti hovatartozás szerint elkülönült csoportok közül szembetűnő a valamilyen felekezethez tartozó, de nem katolikus fiatalok következetes toleranciája. Ezt a csoportot minden viszonyulási típusnál (legkevésbé a politikai szélsőségek elutasításánál) az átlagosnál kisebb mértékű ellenszenv jellemzi. A fiatalok vallásossága és neme a skinhead megítélésénél játssza a legnagyobb szerepet, mivel a bőrfejük átlagosnál nagyobb mértékű elfogadása a felekezethez nem tartozók és a lányok mellett az ateista fiatalok körében valószínűsíthető.

A közvetett vagy közvetlen (területi) kulturális és egzisztenciális háttérmutatók mellett feltehetően a szülők életkori jellemzői is fontosak a fiatalok érzelmi előítéletességében. Az eredmények azt mutatják, hogy a különböző kisebbségi csoportok elutasítása inkább a fiatal szülők gyermekeit jellemzi. A negyven év alatti szülők gyermekei amellett, hogy az átlagosnál nagyobb mértékben utasítják el a deviáns kisebbségeket, az átlagosnál jobban azonosulnak a politikailag szélsőséges csoportokkal és a skinhead-ideológiával.

Már többször utaltunk a lakóhely szocializációs esélyeket befolyásoló szerepére, illetve a családi háttérrel való kapcsolatára. Az eddigi elemzések alapján csak feltételezhetjük, hogy a lakóhelyi környezet sajátosságaitól nem független a tény, hogy a nyugati határszélen élő fiatalokhoz képest kedvezőlembb helyzetű salgótarjániak kevésbé toleránsak a deviáns kisebbségekkel, inkább elfogadják a szélsőséges politikai csoportokat és a romákkal szembeni előítéletességük is nagyobb mértékű.

Lakóhely és előítéletesség

A fentiekben alkalmazott elemzési logika, illetve módszer segítségével az érzelmi ellenszenv-típusokat és a roma előítéletességet a szocio-kulturális háttér alapján jellemeztük. A következőkben az eltérő szocializációs környezetet jelentő lakóhely szerepét kiiktatva, a szocio-kulturális változók magyarázó hatását vesszük figyelembe. Az elkülönített salgótarjáni, illetve soproni almintákon olyan ok-okozati modelleket vizsgálunk, amelyeknél a független változónak tekintett viszonyulási típusok magyarázatában az egyes szocio-kulturális változók egymástól független hatása is nyomon követhető.

A salgótarjáni és a soproni almintákban külön-külön alkalmazott regressziós modellekben a fiatalokat jellemző négy viszonyulási típus és az

összevont roma-előítéletesség-mutató függő változóként szerepelt. Minden esetben olyan, egymásra épülő modelleket vizsgáltunk, ahol először csak a fiatalok és a szülők szocio-kulturális jellemzői szerepeltek magyarázó változóként. Ezt követően a második modell magyarázó változói a kisebbségi csoportok szülői megítélését is tartalmazták (11). A könnyebb interpretálhatóság céljából, az összesen tíz-tíz regressziós modell eredményeinek értelmezésénél csak a statisztikailag is jelentős, szignifikáns független változókat vettük figyelembe (12).

A két lépcsőben bevont változóknak mindkét városban az etnocentrikus ellenszenv-attitűdre van a legkisebb hatása. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a két, sok tekintetben eltérő lakóhelyi környezetben a nemzeti csoportok érzelmi dimenzióban végezhető megítélése nem az általunk vizsgált szocio-kulturális jellemzőkkel és közvetlen szülői véleményekkel, hanem más, a vizsgálatban nem szereplő tényezőkkel magyarázható.¹⁴ Az alacsony magyarázott variancia-hányadok mögött feltehetően a nemzeti csoportok könnyű azonosíthatósága áll, ami egyúttal azt jelenti, hogy a 16–17. évesek szocio-kulturális környezetének, az érintkezési lehetőségeknek, vagy a csoportokra vonatkozó konkrét ismereteinek nincs differenciáló hatása.

Az etnocentrikus ellenszenvhez hasonlóan a soproni fiataloknál a deviáns kisebbségek megítélését csak két esetben befolyásolják szignifikánsan az elemzésbe bevont változók.¹⁵ Salgótarjánban viszont a többségi társadalomban deviánsnak minősülő csoportokkal szemben táplált ellenszenvet a fiatalok nemi hovatartozása, iskolatípusa, a szülő életkora, iskolai végzettsége és a kisebbségi csoportokról alkotott véleménye egyaránt befolyásolja.¹⁶

A szélsőséges politikai csoportokhoz való viszonyt szintén inkább Salgótarjánban határozzák meg a fiatalok és a szülők szocio-kulturális jellemzői. A nógrádi megyeszékhelyen a szülő neme, vallásossága és felekezete mellett a lengyelek, az osztrákok és a szélsőjobboldali csoportok szülői megítélésének van hatása. Mindezek mellett a fiatalok iskolatípusa és a kisebbségi csoportokkal való ismerősi, rokoni kapcsolat is szignifikáns szerepet játszik.¹⁷ Sopronban az első modellben még szignifikáns szocio-kulturális ha-

14 Sopronban egyik modellnél sem volt szignifikáns hatás, Salgótarjánban is csak a második modellben, ahol a szülő lengyelekkel szembeni rokonszenv és a fiatalok kisebbségi ismerőse csökkentette, a szélsőjobboldali csoportokkal szemben táplált rokonszenv viszont növelte a nemzeti csoportok elutasítását.

15 Az első modellben a fiatalok felekezeti tagsága a deviáns csoportok iránti ellenszenvet, a második modellben az osztrákok iránti szülői rokonszenv viszont a kedvező megítélést valószínűsíti.

16 A deviáns kisebbségek iránti ellenszenv a salgótarjáni gimnazisták körében (mindkét modellben) kevésbé valószínű. A közvetlen szülői vélemények bevonása előtt (első modell) a nemi hovatartozás hatása szignifikáns, az ellenszenv inkább a fiúkra jellemző. A szülő életkorának (a második modellben), illetve iskolai végzettségének növekedése (az első modellben) a deviáns kisebbségek negatív megítélését valószínűsíti. Hasonló hatása van a kábítószeresek és az osztrákok negatív szülői megítélésének is.

17 A salgótarjáni fiatalok körében a gimnáziumi környezet (mindkét modell) a szélsőséges politikai csoportok elfogadásának, míg a valamilyen kisebbségi rokon (második modell) az elutasításnak kedvez. A szélsőséges csoportok elfogadásában szignifikáns hatása van annak, ha a válaszadó szülő apa (mindkét modell) nem tartozik semmilyen felekezethez (második modell) és minél kevésbé vallásos (második modell). A szélsőséges csoportok elutasítását a szülő lengyelekkel szembeni rokonszenv erősíti, viszont az osztrákokkal és a szélsőjobboldali politikai csoportokkal rokonszenvű szülői hatás az ellenszenvet csökkenti.

tások a második modellben már nem jelentősek, csak a közvetlen szülői vélemények szerepe a meghatározó.¹⁸

A négy viszonyulási típus közül a cigányokkal szemben leginkább ellenszenves, a skinhead-nézetekkel rokon viszonyulási típus és a romákkal szemben táplált előítéletesség regressziós modelljei hasonló struktúrával jellemezhetők a szignifikáns hatások szempontjából. Mindkét esetben a közvetlen szülői véleményeknek Salgótarjában, a szocio-kulturális jellemzőknek Sopronban van meghatározó szerepe.

A salgótarjáni fiataloknál a nemi hovatartozás fontos kritériuma a bőrfejük megítélésének, mivel az egyetlen (a második modellben is szignifikáns) jelentősen meghatározó demográfiai tényező. A skinheadekkel rokonszenvező típust elsősorban a szülők véleménye befolyásolja, mivel a második modellben öt kisebbségi csoport szülői megítélése is szignifikáns. A romákkal szemben táplált előítéletességet leíró első modellben a meghatározó szocio-kulturális jellemzők (iskolatípus, kisebbségi rokon) hatása a második modellben már nem szignifikáns, viszont két statisztikailag is jelentős hatású szülői vélemény azt igazolja, hogy a nógrádi megyeszékhelyen élő fiatalok cigányellenességét elsősorban az növeli, ha a szülők a romák munkához való hozzáállását és a szociális értelemben vett pozitív diszkriminációt kérdőjelezzik meg.¹⁹ Sopronban viszont a bőrfejük megítélésénél és a roma-előítéletességnél a második modellben is szignifikánsak az első modell szocio-kulturális változói. A hasonló szülői véleményeknek a roma előítéletességre egyáltalán nem, a bőrfejükhez való viszonyról csak egy esetben, a romák szülői megítélésénél van hatása. A kisebbségi ismerős említése mindkét attitűdnél szignifikáns szerepet játszik, s ez a bőrfejükhez való viszonyról a fiatalok felekezeti hovatartozásának és a szülő nemének, a roma-előítéletességnél a szülő életkorának és a család anyagi helyzetének befolyásoló hatásával egészül ki.²⁰

A regressziós modellek alapján levonható, fontosabb következtetéseket az alábbi három pontban foglalhatjuk össze.

1. A fiatalok és a szülők szocio-kulturális jellemzőit tartalmazó, első regressziós modellekben a deviáns és a szélsőséges politikai csoportokhoz való viszonyt Salgótarjában, a más nemzethez tartozók és a bőrfejük megítélését Sopronban magyarázzák jobban a szocio-kulturális változók. A romákkal

18 Sopronban a szülő iskolázottságának emelkedése, a minél jobb anyagi helyzet növeli a szélsőséges politikai csoportokkal szembeni rokonszenvet (első modell). Hasonló toleranciát valószínűsít, ha a szülő számára az osztrákok és szlovákok nem ellenszenvesek.

19 Ha a válaszadó fiú volt, akkor valószínűbb a szülőnél a skinheadek elfogadása (mindkét modell). A szülők románok, cigányok és a hajléktalanok iránt táplált ellenszenve, illetve a lengyelek és a bőrfejük iránti rokonszenve a fiataloknál a bőrfejük elfogadását erősíti. A romákkal szembeni toleranciát valószínűsíti, ha a salgótarjáni fiatal gimnáziumba jár és ha a szülő említette, hogy van kisebbségi rokon a családban. A fiatalok roma-előítéletességét viszont növeli, ha a szülő az egyik kijelentéssel („A cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert segélyekből élnek”) inkább egyetért, illetve ha a másik kijelentést („A cigányoknak több segítséget kell adni, mint a nem cigányoknak”) elutasítja.

20 A soproni fiatalok bőrfejük iránti rokonszenvét az apa szerepe növeli, míg a szülő kisebbségi ismerősének említése és a válaszadó fiatal katolikus hovatartozása csökkenti. A romákkal szembeni előítéletességet viszont az idősebb szülő és a kisebbségi ismerős említése gyengíti, viszont a család jó anyagi helyzete erősíti.

szembeni előítéletességet viszont Sopronban kizárólag a szocio-kulturális tényezők, míg Salgótarjánban elsősorban a szülői vélemények befolyásolják. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a kisebb mértékű roma-előítéletesség ellenére²¹ Sopronban a közvetlen szocializációs faktoroknak nagyobb hatása van a cigányokkal szembeni diszkriminációra és a cigányellenességgel párosuló skinhead-ideológiával való azonosulásra. Mindezek azt igazolják, hogy az inkább kedvező életfeltételek és a cigányokkal való gyakori interakciók hiánya felerősíti a közvetlen szocio-kulturális háttér differenciáló szerepét, amely Salgótarjánban csak a deviáns és politikai másság megítélését befolyásolja szignifikánsan.

2. A szülők megítélését tartalmazó változók bevonásával mindkét városban és mind az öt-öt modellnél jelentősen megnőtt a magyarázott variancia. Más szóval – összhangban a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vizsgálat következtetéseivel²² – a fiatalok kisebbségekkel szemben táplált előítéletességében domináns szerepe van az azonos szülői véleményeknek. Az is egyértelmű, hogy a szülő kisebbségekkel kapcsolatos attitűdjei Salgótarjánban erősebben befolyásolják a fiatalok külcsoportokhoz való viszonyát, mint Sopronban. Természetesen csak további kutatások erősíthetik meg azt a feltételezésünket, hogy a területi és közvetlen szocializációs előnyök a fiatalok véleményalkotásának önállóságát, az azonos tárgyban értelmezett szülői befolyástól való függetlenségét és feltehetően az egyéb attitűdformáló tényezők (tömegkommunikáció, kortárs csoportok) előtérbe kerülését jelenti. Szintén csak feltételezés, hogy a családok egzisztenciális helyzete és a munkás tradíciók továbbélése is magyarázza a Salgótarjánban megfigyelt nagyobb szülői hatást. Az anyagi rászorultság és a hagyományos munkáscsaládokat jellemző kohézió egyaránt magyarázhatja, hogy a fiatalok a véleményalkotásukban is erősebben függenek a szülőktől.

3. A családi környezet demográfiai és kulturális jellemzői Salgótarjánban és Sopronban egyaránt befolyásoló tényezők.²³ A vallásosság és a felekezeti hovatartozás hatása szintén számottevő, de míg Sopronban közvetlenül, Salgótarjánban csak a szülőkön keresztül érvényesül. A megyei kutatás eredményeivel összhangban²⁴ a szülő vallásossága az intoleranciát, a gyerekek vallásossága a kisebbségekkel szembeni toleranciát növeli. Feltevéseink szerint a vallásosság eltérő hatása mögött nem csak a soproni szülők intenzívebb vallásosságának hatása érvényesül. Sopronban bizonyosan jobban érinti a gyerekeket az intézményes vallási szocializáció közvetlen hatása, mivel a leginkább katolikus vallási tradíciókkal jellemezhető „hűséges városban”

21 A főkomponensekbe szerveződött ellenszenv-típusok és az összevont roma-előítéletesség lakóhelyi vizsgálata korábban azt mutatta, hogy – viszonyítva a soproniakhoz – a salgótarjáni fiatalok között többen előítéletesek a romákkal és nagyobb mértékben jellemzi őket a deviáns kisebbségekkel szembeni ellenszenv, illetve a szélsőséges politikai csoportok elfogadása.

22 A deviáns csoportokkal szembeni intoleranciát szignifikánsan kizárólag csak a szülők előítéletessége befolyásolta. A testi és a szellemi fogyatékosok elkerülésében megnyilvánuló előítéletességben szintén a szülők hasonló intoleranciájának volt a legnagyobb szerepe.

23 A válaszadó szülő neme, életkora, iskolai végzettsége, a fiatalok kisebbségi ismerősének említése Salgótarjánban és Sopronban egyaránt statisztikailag is meghatározza a fiatalok kisebbségi csoportokhoz való viszonyát és a romákkal szembeni előítéletességét.

24 A szabolcsi fiataloknál a vallásos szülői környezet fokozta az erőszakos cigány sztereotípiáját, de csökkentette a fogyatékosok diszkriminálását.

több egyházi fenntartású oktatási intézmény található, míg Salgótarjában gyakorlatilag nincs egy sem.²⁵

Végül két olyan problémakört érintünk, amellyel sem az elmúlt években végzett előítélet-kutatások, sem az eddigi elemzésünk nem foglalkozott kimerítően. 1. Vajon miért játszik meghatározó szerepet a vallásosság a tizenéveseknél a kisebbségekhez való viszonyukban? Vajon minek köszönhető, hogy a különböző mintákon és különböző előítéletesség-operacionalizás ellenére a kilencvenes évek kutatásai azt bizonyítják: a vallásos fiatalok következetesen kevésbé előítéletesek, míg a felekezeti hovatartozás és az intolerancia mértéke közötti kapcsolat már kevésbé egyértelmű? 2. Vajon mivel magyarázható, hogy a tizenévesek körében az életkor növekedésével az előítéletesség is erősödik, sőt – a jelen vizsgálat adatai szerint – a 16–17 éves fiataloknál már a szülőkkel közel azonos mértékű előítéletességet tapasztalunk? Az alábbiakban megfogalmazott, leginkább feltételezésekre épülő válaszaink is azt jelzik, hogy a közeljövőben érdemes az életkori és a vallási szocializáció előítéletességre gyakorolt hatását mélyebben is vizsgálni.

Vallás és előítélet

A több empirikus kutatásra is utaló, még az ötvenes években megjelent összefoglaló munka (Allport, 1977) arra hívja fel a figyelmet, hogy az előítélet és a vallásosság közötti gyakran ellentmondásos kapcsolat értelmezésében elsősorban nem a felekezeti hovatartozás, hanem a felekezeten belül is eltérő vallásosság-típusok vizsgálata segíthet. A két típus az egyházhoz tartozás indokai alapján tér el, s ez magyarázza az előítéletesség mértékében megfigyelhető eltéréseket. A „kapcsolódó” vallásosságnál az egyházhoz tartozást elsősorban a biztonság igénye és tekintélyelvű személyiségjegyek motiválják, s mindezek elősegítik az előítéletes gondolkodás kialakulását. A személyiséget ellenkező irányban befolyásoló, „interiorizált” vallásosság esetében „az egyház erkölcsi tanításait az egyén nem a megfélemlítéstől vagy a társadalmi helytelenítéstől való félelmében fogadja el magáénak, hanem ezekben a tanításokban viselkedése abszolút érvényű mércéit látja...” (Allport, 1977: 620).

Úgy véljük, hogy a kilencvenes években a magyar tizenévesek vallásossága és előítéletessége közötti kapcsolatot a vallásos fiatalok körében megerősödő „interiorizált” vallásosság magyarázza. A leginkább keresztény egyházakhoz kötődő vallásosság azonban a fiataloknak csak egy kisebbik részére jellemző, mivel az empirikus adatok arra utalnak, hogy a hitelemek struktúrájában a tradicionális, keresztény tanításokat képviselő típusok mellett elkülönült a média által közvetített, valamint az asztrológiát és a kommunista eszmét magába foglaló jellemzők együttese is (Csepeli–Závecz, 1995).

De milyen érvekkel tudjuk alátámasztani a vallásos tizenévesek körében az „interiorizált” jelleg megerősödését?

²⁵ Míg Sopronban egy óvoda, három általános iskola, két gimnázium és egy diákotthon, addig Salgótarjában csak egy óvoda tartozik valamelyik egyházhoz (Egyedné, 1998)

Annak ellenére, hogy a vallásossá válásnak változatlanul a család a legfontosabb színtere, az elmúlt évtizedekben a családi kereteken belüli vallási szocializáció veszített a korábbi jelentőségéből. Ez nyilván kapcsolatban áll azzal, hogy a kilencvenes években a családi nevelés értékorientációs ereje meggyengült, az értékrend egyre inkább a léhelyezettől függő jelenség (Boros, 1992). A történelmi egyházakban viszont megerősödött a fő tevékenység, azaz a „transzcendencia” és a „hívek” kapcsolatának ápolása. A társadalom részéről is olyan elvárások fogalmazódnak meg, amelyek szerint – annak ellenére, hogy az emberek nem érzékelik a jelenlétét – a vallási dimenziójú társadalmi ellentétek feloldása az egyházak feladata.²⁶

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a mai tizenévesek funkcionálisabb egyházakba integrálódhatnak, és ennek köszönhetően a fiatalok vallásossága elsősorban az iskolában és a templomokban zajló megváltozott – tartalmában biblikusabb és módszertanában eredményesebb – hitoktatásnak köszönhető. A tizenéves korosztály nem vesz részt rendszeresen a templomi istentiszteleteken, de a bibliai történetek és értelmezések más csatornákon keresztül – iskolai tananyagként, a tömegkommunikációból, a hittanoktatásból – ismeretek lehetnek.

Mindezek azt jelentik, hogy a vallásos fiatalok kisebb mértékű előítéletessége nem a prédikációknak, hanem a Biblia szövegének köszönhető. A Biblia – kevés kivételtől eltekintve – a toleranciát, az előítélet-mentességet hirdeti, ahol a felebaráti szeretet az emberek közötti viszonyt meghatározó fogalom (13). A Bibliában a másság elsősorban az Isten és ember közötti különbségben, aztán ellentétében jelentkezik. A teremtés során még hangsúlyos a Teremtő és a teremtmény közötti különbség, de az Újszövetségben helyreáll az Isten és ember közötti kapcsolat (Isten Atyának szólítása; a kapcsolat véglegessége, az örök élet; a létforma alaptézise: hasonlókká leszünk Őhozzá). Hangsúlyozottan kegyelemként fogalmazódik meg az Istenben hívők alapvető magatartásformája, amely tartalmazza a másokkal szembeni toleranciát, illetve a vétkezőknek megbocsátó kegyelmet. Az Újszövetség több helyen utal az ember és ember közötti különbség problémájára – „Nincs különbség, mert mindnyájan vétkeztek” (Róma 3: 23) – és kialakul egy új kategorizálás: „Nincs zsidó, sem görög, nincs szolga, sem szabad, nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban” (Ap.Csel 22: 21–22).

Az előítéletesség és a felekezeti hovatartozás közötti nem következetes, de létező kapcsolat mögött a két legnagyobb keresztény felekezet (katolikus, református) közötti különbségek húzódnak meg. Az eltérések napjainkban korántsem olyan erősek, mint a reformáció korában, azonban tény, hogy a protestantizmus nagyobb lehetőséget kínált és kínál az individuumnak. A reformátusok előítéletességében és toleranciájában vélhetően annak van szerepe, hogy az egyházhoz tartozás kritériumai jelentősen „gyengébbek”. Reformátusnak vallhatja magát az is, aki nem ismeri vagy nem tartja be saját

²⁶ Az 1995-ben, 1000 fős országos reprezentatív mintán végzett vizsgálat eredménye szerint a legkevésbé érzékelt, de megoldásukat leginkább az egyházaktól váró három társadalmi konfliktustípus a katolikusok–protestánsok, vallásosak–nem vallásosak és a keresztények–zsidók közötti ellentét volt (Tamás, 1997).

egyháza előírásait. A református vallás a hit dolgában sokat bíz rá az egyéni döntésre, nagyobb lehetőséget biztosít az egyénnek, s ebből következik a társadalomszemlélet sokfélesége. Az istentiszteletek szocializációs hatása szempontjából lényeges, hogy a református prédikációk alapvetően nem foglalkoznak morális kérdésekkel és a Biblia-magyarázatok sem aktualizálnak.

A „katolikus tolerancia” magyarázatánál elsősorban azt kell figyelembe vennünk, hogy a római katolikus egyházban egyrészt erős az egyházi előírások tekintélye, a protestantizmushoz képest szabályozottabb, rigidebb és hierarchikusabb struktúrájú katolikus vallás az egyházi előírások maradéktalan követését írja elő (14). Ugyanakkor érvényesül egy – vélhetően a „katolikus intoleranciában” megnyilvánuló – olyan megkülönböztetés, amely az „egyedül üdvözítő Anyaszentegyház” és a kívülállók közötti különbséget tartalmazza. A vallási másság (pl. a latin és görög szertartású keresztények közötti különbség) vélhetően másként van jelen, mint a társadalmi másság.

Életkor és előítéletesség

Az idősebbeket inkább jellemző előítéletesség mögött elsősorban²⁷ fejlődés-
lélektani magyarázatokat feltételezünk. Piaget erkölcsi gondolkodásra vonatkozó elképzeléseiből kiinduló, hatszakaszos morális fejlődési modelljében Kohlberg három szintet különített el: a prekonvencionális (1. és 2. szakasz), a konvencionális (3. és 4. szakasz) és a posztkonvencionális (5. és 6. szakasz) szintet (Kohlberg, 1969; 1976). Az egymásra invariánsan épülő, növekvő mértékben differenciált és minőségileg eltérő szakaszok egyaránt tartalmazák a kognitív fejlődés sajátosságait és a társadalmi tapasztalatokat. Kohlberg szerint a társadalmi konvenciók figyelembevétele az iskoláskor végén, a 3. szakaszban kezd megjelenni. A 4. szakaszra jellemző erkölcsi gondolkodásban már jelen vannak a csoportok közötti kapcsolatok és a társadalom szempontjainak, a társadalmi rendnek az elvárásai. Mivel az 5. szakasz nem jelenik meg a felnőttkor kezdetéig, ezért a középiskolás kor végét a konvencionális és posztkonvencionális szintek közötti átmenetnek köthetjük. A társadalmi kötelességeknek, elvárásoknak való megfelelés magában foglalja a felnőtt társadalom által preferált értékek, morális ítéletek, így a felnőtt környezetet jellemző kisebbségekkel szemben táplált előítéletek követését. Mindez párosul a serdülőkor végét különösen jellemző identitáskrizissel. Erikson pszichoszociális fejlődésmélete szerint a társadalmi csoportokhoz viszonyított személyes identitás kialakításának korszaka a serdülőkor (Erikson, 1968). Az egyéni és társadalmi identitás összehangolása konfliktusok forrása, amelyben kiemelt szerepe van mások megítélésének. Az identitásképzés folyamatában a kulturális társadalmi kategóriák figyelembevétele, a társadalom ítéleteinek értékelése és a serdülőkre vonatkozó ítélkezése együttesen játszik fontos szerepet. A „Ki vagyok én?” kérdése természetes módon kapcsolódik a kategorizációs mechanizmusokkal elkülönítetten szem-

²⁷ Bizonyára szerepe van a vallásosságának is, mivel a tizenévesek körében az életkor növekedésével csökken a vallásos önbesorolás és a vallásgyakorlás mértéke (Csepeli-Závecz, 1995).

lélt kisebbségi csoportokhoz. Ha a szociális másság negatív sztereotípiákkal és előítéletekkel, sokszor stigmatizáltan van jelen a felnőtt társadalomban, akkor a társadalmi elvárások egyik következménye az ifjúkorba lépő fiatalokat jellemző előítéletesség a kisebbségekkel szemben.

JEGYZETEK

1 A válaszadó szülő és (ha van) élettársa-házastársa iskolai végzettségét mérő két változóból egyszerű összevonással képeztük a szülők iskolázottságát kifejező mutatót (1 pont: legfeljebb nyolc általános, 2 pont: szakmunkásképző, 3 pont: középiskola, 4 pont: diploma). Az így kapott változó 2–8 pont közötti. A szülők iskolázottsága három csoporttal is jellemezhető. A képzett csoportok kialakításánál a két szülő iskolázottságának mértékét együttesen vettük figyelembe (a két változó közötti Person-féle korreláció értéke 0.575). Amennyiben legalább az egyik vagy mindkét szülő legmagasabb iskolai végzettsége a szakmunkásképző, akkor a legkevésbé kvalifikált „alsó” csoportba (a házastárs vagy élettársi közösségben élő szülők 33 százaléka) soroltuk. Ha legalább az egyik vagy mindkét szülő középfokú végzettségű, vagy ha diplomás, de a másik szülő középfokú végzettségűnél alacsonyabb, akkor a „középső” csoportba (a szülők 43 százaléka), ha az egyik szülő diplomás és a másik legalább középfokú végzettségű, akkor a „felső” csoportba (a szülők 26 százaléka) soroltuk. Az alsó csoportban a kérdezett szülők 43 százaléka, a házastárs (élettárs) 43 százaléka legfeljebb 8 általánossal rendelkezik, a „középső” csoportban 68, illetve 56 százalék a középfokú végzettségűek aránya. A leginkább iskolázott „felső” csoportban a kérdezett szülők 77 százaléka, a házastárs (élettárs) 75 százaléka diplomás.

A család anyagi helyzetét tükröző változó képzésénél a család (közös háztartásban élők) egy főre jutó jövedelmét és az ingatlan vagyont (telefon, mobiltelefon/személyi hívó, személyi számítógép, videomagnó, rádió, CD-lemezjátszó, kazettás magnó, autó) vettük figyelembe. A vagyontárgyak birtoklása alapján összevont változót megszoroztuk az egy főre eső jövedelemmel, majd az így kapott – minden családot egy-egy értékkel jellemző – változó alapján három egyenlő elemszámú csoportot alakítottunk ki (rossz, közepes és jó egzisztenciális helyzetű csoport).

A vallásgyakorlási összevont változót a szülők és a gyerekek almintájában azonos módon, a vallásos önbesorolás és a templomba, istentiszletre járás gyakorisága és a hittanoktatáson való részvétel alapján képeztük. Az eredeti kategóriákból kiindulva, az összevont változó 1 és 11 pont közötti értéket vehetett fel. A vallásos önbesorolás kijelentéseirehöz rendelt pontértékek: 1 pont: „sosem voltam hívő, vallásos”; 2 pont: „valamikor hívő, vallásos voltam”; 3 pont: „régiben nem voltam vallásos, de most az vagyok”; 4 pont: „egész életemben hívő, vallásos voltam”. A vallásgyakorlás intenzitásához rendelt pontértékek: 1 pont: soha nem jár templomba, istentiszletre; 2 pont: évente vagy ennél ritkábban; 3 pont: évente néhányszor; 4 pont: néhányszor havonta, vagy havonta; 5 pont: hetente jár templomba, istentiszletre. 6 pont: hetente többször. A hittanoktatáson való részvétel: 1 pont: még nem vett részt, 2: már részt vett. Az összevont változó kategóriáinak további csoportosítása során elkülönítettük az „ateista” (az összevont skálán 3–4 pont), a „vallásos” (az összevont skálán 5–7 pont) és az „egyházhi” (az összevont skálán 8–11 pont) csoportokat. Az azonos indikátorokkal mért vallásosság szerint a gyerekek 35 százaléka ateista, 34 százaléka vallásos, 31 százaléka egyházhi. A szülők 30 százaléka ateista, 46 százaléka vallásos, 24 százaléka egyházhi.

2 Az anyagi helyzet szerint elkülönült csoportok aránya az iskolai végzettség alapján képzett szülői csoportokon belül: 1. Alacsony végzettségű csoport: rossz jövedelmi helyzetű 63 százalék, közepes jövedelmi helyzetű 27 százalék, jó jövedelmi helyzetű 10 százalék. 2. Közepes végzettségű csoport: rossz jövedelmi helyzetű 22 százalék, közepes jövedelmi helyzetű 41 százalék, jó jövedelmi helyzetű 36 százalék. 3. Magas végzettségű csoport:

- rossz jövedelmi helyzetű 2 százalék, közepes jövedelmi helyzetű 32 százalék, jó jövedelmi helyzetű 66 százalék.
- 3 A család anyagi helyzete alapján képzett csoportok megoszlása az iskolatípusokon belül:
 1. Gimnazisták: rossz jövedelmi helyzetű 17 százalék, közepes jövedelmi helyzetű 35 százalék, jó jövedelmi helyzetű 48 százalék. 2. Szakközépiskolások: rossz jövedelmi helyzetű 30 százalék, közepes jövedelmi helyzetű 35 százalék, jó jövedelmi helyzetű 35 százalék. 3. Szakmunkásképzősök: rossz jövedelmi helyzetű 36 százalék, közepes jövedelmi helyzetű 28 százalék.
- A szülők iskolai végzettsége alapján képzett csoportok megoszlása az iskolatípusokon belül: 1. Gimnazisták: alacsony végzettségű 10 százalék, közepes végzettségű 40 százalék, magas végzettségű 50 százalék. 2. Szakközépiskolások: alacsony végzettségű 19 százalék, közepes végzettségű 52 százalék, magas végzettségű 29 százalék. 3. Szakmunkásképzősök: alacsony végzettségű 55 százalék, közepes végzettségű 43 százalék, magas végzettségű 1 százalék.
- 4 A fiatalok almintáján belüli felekezeti megoszlások: Sopron (katolikus 74 százalék, egyéb felekezethez tartozó 8 százalék, felekezeten kívüliek 18 százalék); Salgótarján (katolikus 74 százalék, egyéb felekezethez tartozó 8 százalék, felekezeten kívüliek 18 százalék). A szülők almintáján belüli felekezeti megoszlások: Sopron (katolikus 84 százalék, egyéb felekezethez tartozó 10 százalék, felekezeten kívüliek 7 százalék); Salgótarján (katolikus 75 százalék, egyéb felekezethez tartozó 10 százalék, felekezeten kívüliek 15 százalék).
- 5 Az összevont ellenszenv-változó kialakítása során minden eredeti változót azonos súllyal vettünk figyelembe, így a mutató az ötfokozatú skálának megfelelően 18 és 67 pont közötti értéket vett fel. A rokonszenv/ellenszenv meghatározásánál a minta átlagából indultunk ki, előítéletesnek azokat tekintettük, akik a teljes minta megoszlása alapján az átlaghoz viszonyított felső hányadba tartoztak. Ennek következtében az előítéletességgel jellemezhető fiatalok az összevont skálán legalább 18–38 ponttal, a rokonszenves csoport 39–67 ponttal jellemezhető.
- 6 Az összevont érzelmi előítélet változó alapján előítéletes arányok a szocio-kulturális változók kategóriáin belül (százalékban).
 Nem (fiú 57; lány 49); Felekezet (katolikus 54; egyéb 42; nem tartozik felekezethez 54); Vallásosság (ateista 55; vallásos 53; egyházhiű 50); Szülő iskolai végzettsége (alsó csoport 58; középső csoport 54; felső csoport 49); Szülő életkora (28–40 éves 58; 41–45 éves 54; 46–67 éves 50); Anyagi helyzet (rossz csoport 52; közepes csoport 55; jó csoport 52); Iskolatípus (gimnázium 48; szakközépiskola 52; szakmunkásképző 56); Lakóhely (Salgótarján 50; Sopron 56).
- 7 A romákkal szemben előítéletes arányok a szocio-kulturális változók kategóriáin belül (százalékban):
 Nem (fiú 57; lány 48); Felekezet (katolikus 50; egyéb 41; nem tartozik felekezethez 62); Vallásosság (ateista 61; vallásos 48; egyházhiű 47); Szülő iskolai végzettsége (alsó csoport 36; középső csoport 62; felső csoport 51); Szülő életkora (28–40 éves 51; 41–45 éves 53; 46–67 éves 53); Anyagi helyzet (rossz csoport 45; közepes csoport 53; jó csoport 60); Iskolatípus (gimnázium 57; szakközépiskola 53; szakmunkásképző 54); Lakóhely (Salgótarján 58; Sopron 46).
- 8 Az etnocentrikus ellenszenv főkomponens score-átlagai: Nem (fiú 0,018; lány -0,019); Felekezet (katolikus -0,037; egyéb 0,213; nem tartozik felekezethez 0,025); Vallásosság (ateista -0,047; vallásos -0,002; egyházhiű 0,057); Szülő iskolai végzettsége (alsó csoport -0,139; középső csoport 0,053; felső csoport 0,082); Szülő életkora (28–40 éves 0,061; 41–45 éves -0,103; 46–67 éves 0,070); Anyagi helyzet (rossz csoport 0,030; közepes csoport -0,072; jó csoport 0,039); Iskolatípus (gimnázium 0,120; szakközépiskola 0,112; szakmunkásképző -0,152); Lakóhely (Salgótarján 0,060; Sopron -0,060); Kisebbségi barát említése (igen 0,041; nem -0,024). Devians ellenszenv főkomponens score-átlagai: Nem (fiú -0,093; lány 0,098); Felekezet (katolikus -0,013; egyéb 0,200; nem tartozik felekezethez -0,028); Vallásosság (ateista -0,033; vallásos -0,084; egyházhiű -0,054); Szülő iskolai végzettsége (alsó csoport -0,308; középső csoport 0,025; felső csoport 0,254); Szülő életkora (28–40 éves -0,140; 41–45 éves 0,064; 46–67 éves 0,077); Anyagi helyzet

(rossz csoport -0,237; közepes csoport 0,133; jó csoport 0,1040); Iskolatípus (gimnázium 0,313; szakközépiskola -0,060; szakmunkásképző -0,040); Lakóhely (Salgótarján -0,143; Sopron 0,143).

A politikai ellenszenv főkomponens: Nem (fiú 0,010; lány -0,001); Felekezet (katolikus -0,003; egyéb 0,063; nem tartozik felekezethez -0,010); Vallásosság (ateista 0,006; vallásos -0,031; egyházhoz 0,042); Szülő iskolai végzettsége (alsó csoport 0,065; középső csoport 0,078; felső csoport -0,130); Szülő életkora (28-40 éves 0,142; 41-45 éves -0,006; 46-67 éves -0,104); Anyagi helyzet (rossz csoport 0,096; közepes csoport -0,091; jó csoport -0,006); Iskolatípus (gimnázium -0,170; szakközépiskola -0,009; szakmunkásképző 0,161); Lakóhely (Salgótarján -0,130; Sopron -0,130).

- 10 Skinhead-rokonszenv főkomponens: Nem (fiú -0,199; lány 0,211); Felekezet (katolikus 0,013; egyéb 0,378; nem tartozik felekezethez -0,149); Vallásosság (ateista -0,121; vallásos 0,056; egyházhoz 0,076); Szülő iskolai végzettsége (alsó csoport 0,191; középső csoport -0,138; felső csoport -0,144) Szülő életkora (28-40 éves 0,131; 41-45 éves -0,060; 46-67 éves -0,065); Anyagi helyzet (rossz csoport 0,191; közepes csoport -0,025; jó csoport -0,162); Iskolatípus (gimnázium -0,007; szakközépiskola -0,081; szakmunkásképző -0,147); Lakóhely (Salgótarján -0,007; Sopron -0,007).

- 11 A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kutatásnál szintén az volt a feltételezésünk, hogy a tizenévesek előítéletességét befolyásoló szocializációs környezet mellett a szülők véleményének, attitűdjének is meghatározó szerepe lesz. A lépésenkénti regressziós modellekben a mássággal szembeni intolerancia-változók bevonásával kapott főkomponensek szerepeltek függő változóként. A három lépcsőben kibővített modellekben először a tizenévesek demográfiai jellemzői, az iskola típusa és a vallásosság mutatói, majd a szülők iskolázottsága, vallásossága és a család anyagi helyzete szerepelt függő változóként. A harmadik lépésben a függő változóhoz tartozó szülői változók is szerepeltek a modellben.

- 12 A salgótarjáni almintára vonatkozó regressziós modellek eredményei (RS: magyarázott variancia-hányad, a zárójelben feltüntetett érték a sztenderdizált béta együttható). Függő változó: etnocentrikus ellenszenv főkomponens. Első modell RS: 6,2%; Második modell: RS: 22,0% (fiatal kisebbségi ismerős 0,185; szülő-lengyelek rokonszenv 0,290; szülő-szélsőjobboldali csoportok rokonszenv -0,234). Függő változó: deviáns ellenszenv főkomponens. Első modell RS: 17,9% (fiatal iskolatípusa: gimnázium 0,209; fiatal neme -0,207; szülő iskolai végzettség 0,227); Második modell: RS: 32,7% (fiatal iskolatípusa: gimnázium 0,237; szülő életkor -0,174; szülő-kábítószerek rokonszenv 0,149; szülő-osztrákok rokonszenv -0,279). Függő változó: politikai ellenszenv főkomponens. Első modell RS: 14,0% (fiatal iskolatípusa: gimnázium -0,167; szülő neme 0,166; fiatal kisebbségi ismerős említése 0,144; fiatal kisebbségi rokon említése -0,197); Második modell: RS: 26,7% (szülő neme 0,193; szülő vallásossága 0,198; szülő felekezete [nem tartozik felekezethez] 0,302; szülő-lengyelek rokonszenv 0,149; szülő-osztrákok rokonszenv -0,205; ; szülő-szélsőjobb rokonszenv -0,204); Függő változó: skinhead rokonszenv főkomponens. Első modell RS: 17,9% (fiatal neme -0,217); Második modell: RS: 42,6% (fiatal neme -0,140; szülő-lengyelek rokonszenv -0,296; szülő-cigányok rokonszenv 0,230; szülő-bőrfejúek rokonszenv -0,218; ; szülő-hajléktalanok rokonszenv 0,206; szülő-románok rokonszenv 0,154). Függő változó: roma előítéletesség. Első modell RS: 24,4% (fiatal iskolatípusa: szakmunkásképző -0,207; szülő kisebbségi rokon említése 0,257); Második modell: RS: 49,4% (szülő [cigányoknak több segítséget kell adni] 0,298; szülő [a cigányok közül sokan azért nem dolgoznak...] 0,069).

A soproni almintára vonatkozó regressziós modellek eredményei (RS: magyarázott variancia-hányad, a zárójelben feltüntetett érték a sztenderdizált béta együttható).

Függő változó: etnocentrikus ellenszenv főkomponens. Első modell RS: 9,6%; Második modell: RS: 16,2%. Függő változó: deviáns ellenszenv főkomponens. Első modell RS: 12,6% (fiatal felekezet [nem tartozik felekezethez] -0,298); Második modell: RS: 18,7%. Függő változó: politikai ellenszenv főkomponens. Első modell RS: 8,6% (anyagi helyzet 0,161; szülő iskolai végzettség - 0,237); Második modell: RS: 18,4% (szülő-szlovákok rokonszenv 0,264; szülő-osztrákok rokonszenv -0,174). Függő változó: skinhead-rokonszenv főkomponens. Első modell RS: 19,2% (fiatal felekezete [katolikus] -0,137; szülő-

- kisebbségi ismerős említése 0,195). Második modell: RS: 25,1% (fiatal felekezet [katolikus] -0,277; szülő neme -0,157; szülő-kisebbségi ismerős említése - 0,169; szülő-románok rokonszenv 0,213. Függő változó: roma előítéletesség. Első modell: RS: 22,7% (fiatal vallásosság 0,256; anyagi helyzet -0,182; szülő életkora 0,203; fiatal: kisebbségi ismerős említése 0,201; szülő: kisebbségi ismerős említése 0,177). Második modell: RS: 38,8% (anyagi helyzet -0,172; szülő: kisebbségi ismerős említése 0,189).
- 13 Néhány jellemző utalás a Bibliából: „Egy tehát az Isten választott népe: Egy az Úr, egy a hit, egy a keresztség” (vö.: Ef. 4,5). „A mi üdvözítő Istenünk azt akarja, hogy minden ember üdvözljön és eljusson az igazság ismeretére” (1. Tim. 2,4). Az Ószövetség és az Újszövetség egyaránt tartalmazza, hogy Ábrahám minden nemzetség áldást nyer (Ter. 12,3; Gal. 3,8), és az egalitáriánus toleranciát tartalmazza a II. Vatikáni Zsinat állásfoglalása is: „Az egyház nincs hozzákötve kizárólagosan egyetlen fajhoz vagy nemzethez, egyetlen sajátos életformához, egyetlen ősi vagy új szokáshoz sem, minthogy minden kor és minden földrész valamennyi népéhez szól küldetése. Ragaszkodik a maga hagyományaihoz, de egyszersmind tudatában van egyetlen küldetésének, egybe tud fonódni a különféle kultúrákkal, ez pedig mind az egyházat, mind a kultúrákat gazdagítja („Gaudium et Spes” 58.b).
- 14 Nyilván a hívekre és a hitoktatás tartalmára is hatással van, hogy a római katolikus egyház a közelmúltban erőteljesen nyitott a másság felé. II. János Pál tevékenysége alatt különösen nagy hangsúlyt fektetett például a cigányok mind harmonikusabb beilleszkedésére a katolikus egyházba: 1993. április 7-én Auschwitzban a katolikus egyház részéről II. János Pál emlékezett meg először a cigány holocaustról, és 1978-tól cigány nyelven is elhangzik az Urbi et Orbi áldás.

IRODALOM

- Allport, G. W. 1977. Az előítélet. Budapest, Gondolat.
- Allport, G. W.–Kramer B. M. 1946. Some Roots of Prejudice. *Journal of Psychology*. 22.
- Billiet, J. B. 1995. Church Involvement, Individualism, and Ethnic Prejudice among Flemish Roman Catholics: New Evidence of a Moderating Effect. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34, 2, June.
- Boros L. 1992. Polgárosodás és generációs érintettség. In Gázsó F.–Stumpf I. (szerk.). *Rendszerváltozás és ifjúság*. Budapest, MTA PTI.
- Csepeli Gy.–Závecz T. 1995. Európai és nemzeti kötődések a tizenévesek körében. In Gázsó F.–Stumpf I. (szerk.). *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány.
- Egyed Albertné, Németh Judit (szerk.) 1998. Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek 1997–1998. I. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal.
- Eisinga, R.–Felling–A. Peters–J. Christian 1991. Beliefs and Ethnocentrism in Dutch Society: A Test of Three Models Review of Religious Research, 32, 4, June.
- Erikson, E. H. 1968. *Identity: Youth and crisis*. New York, W.W. Norton.
- Erős F. 1997. Etnicitás és identitás – a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 7.
- Fábián Z. 1999. *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum.
- Fábián Z.–Erős F. 1996. Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában. In Erős Ferenc (szerk.). *Azonosság és különbözőség*. Budapest, Scientia Humana.
- Gábor K. 1996. Ifjúságkutatási tézisek. In Gábor K. (szerk.). *Ifjúságkutatás*. Educatio füzetek. 2. Budapest, Educatio.
- Gázsó F.–Stumpf I. (szerk.). *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány.
- Hajnal B. 1993. *Felzárkózás vagy leszakadás*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 2.

- Harcza I.–Tomka M. 1994. A felekezeti viszonyok és a vallásgyakorlás néhány jellemzője. In Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.). Társadalmi Riport Budapest, TÁRKI.
- Jacobson, C. K. 1998. Religiosity and Prejudice: An Update and Denominational Analysis Review of Religious Research, 39, 3, Mar.
- Kertesi G. 1996. Két cigányvizsgálat (Kritikai elemzés). Szociológiai Szemle. 1.
- Kertesi G.–Kézdi G. 1998. A cigány népesség Magyarországon. Budapest, Socio-Typo.
- Kohlberg, L. 1969. Stage and sequence: to socialization. In D. A. Goslin (ed.): Handbook of Socialization Theory and Research. Chicago, Rand McNally.
- Kohlberg, L. 1976. Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach. In J. Lickona (ed.) Moral development behavior: Theory, research and social issues. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Kovács A. 1997. A különbség köztünk van. Budapest, Cserépfalvi.
- Laki L. 1992. Fiatalok a margón. In Gázsó F.–Stumpf I. (szerk.). Rendszerváltozás és ifjúság. Budapest, MTA PTI.
- Lasker, B. 1929. Race Attitudes in Children, New York.
- Lázár G. 1996. A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In Többség–kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. Budapest, Osiris Kiadó–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Murányi I. 1998. Szocio-kulturális és területi tényezők szerepe a 10–17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában. In Sík E.–Tóth J. (szerk.) Idegenek Magyarországon, magyarok idegenben. Budapest, MTA PTI.
- Murányi I. 1999. Előítéletesség és családi szocializáció a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tizenévesek körében. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 1.
- Perkins, H. W. 1992. Student Religiosity and Social Justice Concerns in England and the United States: Are They Still Related? Journal for the Scientific Study of Religion, 31, 3.
- Rippl, S.–Boehne, K. 1995. Authoritarianism: Adolescents from East and West Germany and the United States Compared New Directions for Child Development, 70, winter.
- Sajo, A. 1994. Legal Socialization in Hungary under Communism and Some Implications for the Future. Comparative Social Research, 14.
- Szabó I.–Örkény A. 1998. Tizenévesek állampolgári kultúrája. Budapest, Minoritás Alapítvány.
- Szántó J. 1992. Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.). Társadalmi Riport Budapest, TÁRKI.
- Szpirulisz I. 1994. Munkanélküliség regionális metszetben, politikák erőterében. In Balogh István (szerk.) Törésvonalak és értékválasztások. Budapest, MTA PTI.
- Tajfel, H. 1981. Cognitive aspects of prejudice. In Tajfel H. Human Groups and Social Categories: studies in social psychology. Cambridge. Cambridge University Press.
- Tamás P. 1997. Egyházi mozgásteretek a társadalomban. In Horányi Ö. (szerk.) Az egyház mozgásteréről a mai Magyarországon. Budapest, Vigilia.